

Institut

TOMBES, NECRÒPOLIS I RITUALS FUNERARIS:
L'ESTUDI DE LA MORT EN L'ARQUEOLOGIA
IBÈRICA A CATALUNYA

d'Estudis

MARIA CARME BELARTE FRANCO

Catalans

BARCELONA, 2024

Institut d'Estudis Catalans

TOMBES, NECRÒPOLIS I RITUALS FUNERARIS:
L'ESTUDI DE LA MORT EN L'ARQUEOLOGIA
IBÈRICA A CATALUNYA

Discurs llegit en la sessió inaugural
del curs 2024-2025

MARIA CARME BELARTE FRANCO

Secció Històrico-Arqueològica

BARCELONA, 2024

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Belarte Franco, Maria Carme, autor

Tombes, necròpolis i rituals funeraris : l'estudi de la mort en l'arqueologia ibèrica a Catalunya : discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2024-2025.

— Primera edició

Bibliografia

ISBN 9788499657592

I. Institut d'Estudis Catalans II. Títol

1. Arqueologia funerària — Catalunya

904:726.8(460.23)

© Maria Carme Belarte Franco

© 2024, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: setembre de 2024

Text revisat lingüísticament per la Unitat d'Edició
del Servei Editorial de l'IEC

Disseny gràfic: Enric Satué

Compost per Jorge Campos

Imprès a Service Point FMI, SA

ISBN: 978-84-9965-759-2

Dipòsit legal: B 17633-2024

DOI: 10.2436/10.0100.01.16

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

*Al meu mestre,
Joan Sanmartí Grego*

No vull començar sense agrair sincerament a l'IEC i en concret a la Secció Històrico-Arqueològica la confiança que m'han mostrat en encarregar-me aquest discurs d'inauguració, fet que considero un honor.

Pot semblar sorprenent que, per a un discurs d'inici de curs, hagi triat parlar de la mort. Estem celebrant un inici, mentre que la mort significa el final de la vida, i en la nostra societat la pèrdua d'un ésser viu s'associa a tristesa i desgràcia. Però, en definitiva, la mort forma part de la vida dels éssers humans en totes les societats, períodes i cultures; com a tal, és un fenomen objecte d'estudi per part d'historiadors i arqueòlegs, i pot ser abordat des de múltiples perspectives. A més, quan estudiem el món de la mort i les restes humanes que ens han pervingut és quan els arqueòlegs ens apropem més a les persones del passat. En paraules de Liv Nilsson Stutz i Sarah Tarlow, és un dels pocs moments en què «ens trobem cara a cara amb algú del passat» (Nilsson Stutz i Tarlow, 2013, p. 2).

Aquest és un dels motius que em van portar a decidir dedicar la meua intervenció a aquest tema. També hi han influït altres factors, com ara la interdisciplinarietat amb què actualment s'aborda l'estudi de la mort en el passat, de manera que proporciona bons exemples per mostrar que les humanitats no són disciplines que treballen de forma aïllada i que la seva metodologia no és tan diferent d'allò que normalment es coneix com a *ciències experimentals*. Més concretament, aquest

discurs està centrat en l'estudi del món funerari en època ibèrica (c. 600-200 aC) en el territori de l'actual Catalunya. A banda de mostrar la interdisciplinarietat d'aquest tipus de recerca, els casos d'estudi em permetran presentar una mostra de la complexitat de la cultura ibèrica a través de les seves pràctiques i rituals al voltant de la mort.

2. L'ARQUEOLOGIA DE LA MORT I EL SEU OBJECTE D'ESTUDI

La mort és un fet biològic i, com a tal, pot ser analitzat des de l'antropologia biològica. Però, a més, és un fet social i cultural, i tot allò que l'envolta, des del moment de la defunció fins al dipòsit definitiu del cos, té a veure amb la societat on s'ha produït aquesta mort i amb les seves creences i costums. Les restes materials de diversa índole associades a una sepultura són, doncs, una font d'informació sobre diferents aspectes relacionats amb el difunt: d'una banda, sobre qüestions purament biològiques com l'edat, el gènere o les patologies sofertes; de l'altra, sobre aspectes culturals i socials: rituals funeraris, el món de les creences, el possible tractament diferencial segons el gènere, l'edat o la categoria social, etc.

La major part de les restes humanes que poden ser objecte d'estudi per part de l'arqueologia provenen de tombes, habitualment agrupades en cementiris que anomenem *necròpolis*. Aquestes restes normalment han rebut el tractament «convencional» que es dona als cadàvers en la societat on ha viscut i/o mort la persona difunta. L'enterrament (o forma de dipòsit dels cossos) va acompanyat de rituals que no sempre és possible identificar arqueològicament (sovint només en podem conèixer la darrera fase), i una part d'allò que succeïa entre el moment de la defunció i el de la sepultura del cadàver l'hem de reconstruir, sempre parcialment, a partir de fonts indirectes (iconografia, textos escrits o paral·lels etnogràfics, entre d'altres) relacionades amb individus de la mateixa cultura, o bé amb d'altres, ja siguin contemporànies o no.

Però, a més de les necròpolis, hi ha altres maneres de donar sepultura als difunts: n'és un exemple, com veurem, el de les inhumacions d'infants en el si de la llar en algunes cultures (Gusi i Muriel, 2008).

Un cas a part és el conjunt de persones que no reben el tractament funerari habitual dins la seva cultura per raons diverses. Entre elles, cal esmentar les morts que resulten d'actes de violència, conflictes, epidèmies, etc. Algunes de les persones que van morir en aquestes circumstàncies van ser enterrades en fosses comunes (Viva *et al.*, 2020); en altres casos, per raons que no sempre podem discernir, l'enterrament es va fer a l'interior de fosses o sitges (Baray i Boulestin, ed., 2010); un exemple proper d'aquesta pràctica el tenim a l'assentament ibèric de Montjuïc (Asensio *et al.*, 2009, p. 26-27, fig. 8 i 11). També pot succeir que els cossos hagin estat colgats per les ruïnes dels seus habitatges, normalment com a conseqüència d'un d'atac, i no hagin estat objecte d'un enterrament ritual. Aquest és el cas dels esquelets documentats en el nivell de destrucció de l'assentament ibèric de la Celadilla d'Ademús (Racó d'Ademús), que probablement corresponen a persones que van morir asfixiades pel fum de l'incendi que destruí l'assentament (Giner *et al.*, 2017, p. 56). Dins aquest grup de pràctiques cal esmentar una variant particular, que són els ajusticiaments amb la posterior exposició de parts del cos, com succeeix en el ritual celta dels caps tallats (Ciesielski *et al.*, 2011).

Finalment, hi ha les morts accidentals, que només s'arriben a documentar de manera fortuïta; en aquests casos, les restes recuperades, si bé no informen sobre el ritual funerari, poden proporcionar informació important sobre diferents de-

talls de la vida quotidiana de la persona difunta, a més de qüestions com l'aspecte físic, l'alimentació, les patologies que va patir i fins i tot la causa de la mort. Pensem, per exemple, en el cas del cadàver momificat trobat per uns excursionistes als Alps als anys noranta del segle xx, conegut com a Ötzi o *l'Home de Gel* i sobre el qual existeix abundant literatura que tracta de diverses qüestions al voltant de la seva vida (alimentació, aspecte físic, indumentària, etc.), la seva mort (patologies i ferides) i el seu entorn (reconstrucció paleoambiental a través del contingut del seu estómac) (Pilø *et al.*, 2023).¹

Les informacions que podem obtenir de les restes humanes i de tot allò que les envolta són, doncs, de classe i qualitat diversa segons les condicions de la defunció i del tipus de dipòsit. A aquests factors cal afegir-hi la forma com es recuperen i s'estudien les restes, aspectes que, en bona part, estan condicionats pel context teòric i metodològic del moment.

L'estudi global dels elements al voltant de la mort (les restes humanes, el lloc d'enterrament, l'abillament del cadàver i els objectes que l'acompanyen —que, en conjunt, anomenem *aixovar funerari*—) ha donat peu a una especialitat que es coneix com a *arqueologia de la mort* i que es pot considerar una subdisciplina dins l'arqueologia. Actualment, i des de fa unes dècades, aquesta especialitat ha incorporat nombroses tècniques procedents d'altres disciplines, algunes de les quals tenen aplicacions específiques en arqueologia.

1. La literatura generada per aquest descobriment, que no podem recollir aquí, és enormement extensa, tant en revistes científiques com de divulgació i premsa. Em limito a citar un article recent que resumeix les circumstàncies de la troballa així com bona part de la bibliografia anterior.

3. L'ARQUEOLOGIA DE LA MORT I ELS SEUS INICIS: EL MARC TEÒRIC

10

L'arqueologia de la mort no és una especialitat nova, tot i que, a casa nostra —i, en general, en l'àmbit mediterrani—, el seu desenvolupament ha estat més tardà, i lent, que en el món anglosaxó. En l'arqueologia peninsular, l'excavació de les necròpolis té una llarga tradició, iniciada ja en el segle XIX. Les necròpolis solen contenir un tipus de materials que havien estat seleccionats pels seus coetanis i que, a més, estan ben conservats si les tombes es troben intactes. La concentració de les restes és molt més alta que en els llocs d'hàbitat i l'excavació de les tombes és més ràpida que la dels assentaments. Tot això converteix aquests jaciments en especialment atractius, amb una excavació més «rendible» que la dels llocs d'hàbitat (Ruiz Zapatero i Chapa Brunet, 1990, p. 357). Malauradament, també són jaciments atractius per als espoliadors, de manera que sovint són objecte d'accions incontrolades, amb la consegüent alteració dels contextos i pèrdua d'informació.

Des del punt de vista teòric, els primers estudis sobre necròpolis es van fer sota un enfocament fonamentalment descriptiu. Des de l'historicisme cultural, s'abordava l'estudi dels elements que integren el fet funerari (tant les tombes mateixes com les restes humanes i els objectes) amb l'objectiu de definir les cultures arqueològiques, partint de la premissa que tots els membres d'una societat compartien les mateixes creences. Segons aquests principis, les variacions en el ritual s'havien de relacionar amb canvis cronològics o etnoculturals (Vicent, 1995). Així, l'excavació de grans necròpolis al segle XIX i pri-

mera part del xx va donar lloc a l'elaboració de grans seriacions cronològiques a partir de les tipologies dels materials ceràmics i altres elements que formaven part dels aixovars funeraris (Chapa, 1991; Ruiz Zapatero i Chapa Brunet, 1990).

En l'àmbit nord-americà i britànic, a partir de finals de la dècada dels seixanta del segle xx es començà a desenvolupar el corrent que es va batejar com a *New Archaeology* i que va suposar una important renovació teòrica i metodològica. Aquest corrent reivindicava, entre altres aspectes, l'aplicació dels procediments de l'antropologia i dels principis generals del mètode científic a l'estudi del passat: l'arqueologia havia de poder establir lleis generals relatives als processos culturals (Binford, 1988, p. 25-26; Watson *et al.*, 1987, p. 25). És en aquest moment quan comença a desenvolupar-se la metodologia específica d'estudi de les restes i conjunts funeraris, amb el sorgiment pròpiament dit de l'especialitat que es va denominar *arqueologia de la mort* (Chapa Brunet, 2006). Des de la perspectiva de la New Archaeology es considerava que havia d'existir una correlació entre el tractament funerari del difunt i la persona social, és a dir, que els elements que formen part de les tombes i dels aixovars funeraris són indicadors de l'estatus social, de les identitats (Binford, 1971, p. 23).

Les anteriors premisses plantejaven la necessitat d'establir un mètode per mesurar la riquesa i la complexitat de les sepultures i correlacionar-les amb l'estructura social. Amb aquesta finalitat, es van establir procediments per calcular l'esforç invertit en la construcció de la tomba i quantificar els elements que componien els aixovars funeraris, i es van desenvolupar els estudis antropològics per tal de detectar patolo-

gies, desgast dentari, etc. —i la possible associació entre una major afectació en aquest sentit i la pertinença a grups socials concrets—, així com estudis genètics. La realització de tots aquests estudis va anar molt lligada al desenvolupament de les tècniques estadístiques.

12

Els treballs duts a terme des d'aquesta perspectiva van ser fonamentals en l'estudi de l'arqueologia funerària i van constituir la base del seu aparell teòric, si bé, posteriorment, van ser criticats per altres escoles d'investigadors. La reacció contra aquest corrent teòric va tenir lloc als anys vuitanta del segle xx i va venir a través de l'anomenada *arqueologia post-processual*. Des d'aquesta tendència es defensava que la cultura material no era necessàriament un reflex del comportament humà i que això era especialment així en el cas del món funerari (Hodder, 1988, p. 14-15). Considerava que la New Archaeology (o arqueologia processual) oferia una visió simplista i reduccionista de la societat i oblidava el paper de l'individu en la producció de la cultura material, car ignorava la importància de les idees i el simbolisme i, en definitiva, de tot allò que no quedava reflectit en el registre material. Des del post-processualisme es considerava que no hi havia necessàriament una correlació entre la complexitat de les societats i la de les seves cosmogonies: allò que mostra el registre arqueològic podia no correspondre exactament a allò que succeïa en vida, sinó que podia ser el reflex d'una manipulació amb l'objectiu de legitimar certs grups socials o d'amagar les desigualtats.

En l'estudi de la mort i el fet funerari hi han influït molts altres corrents de pensament, en particular, el materia-

lisme històric, però desenvolupar-los amb detall implicaria estendre'm excessivament i m'allunyaria de l'objectiu de la meua intervenció. Per tant, finalitzo aquesta part després d'aquesta breu menció de les dues tendències que més van influir l'arqueologia de la mort en els seus inicis i que, en bona part, encara són vigents en l'estudi i interpretació dels conjunts funeraris. Per a més informació sobre aquests i altres corrents teòrics, remeto els lectors a l'abundant literatura al respecte (Chapa Brunet, 2006; Parker Pearson, 1999; Ruiz Zapatero i Chapa Brunet, 1990; Vicent, 1995; Rodríguez-Corral i Ferrer Albelda, 2018, entre molts d'altres).

4. L'ARQUEOLOGIA DE LA MORT I LES SEVES LIMITACIONS: EL CAS DE L'ARQUEOLOGIA IBÈRICA

L'estudi de la mort en el passat s'ha d'enfrontar a grans limitacions, sobretot en aquells períodes per als quals no disposem de fonts escrites que ens en descriguin els rituals i les pràctiques associades. Aquest és el cas de la societat ibèrica. Desenvolupada aproximadament entre el 600 i el 200 aC a la franja mediterrània de la península Ibèrica (Sanmartí i Santacana, 2005), era una societat jerarquitzada, de caràcter urbà i organitzada, almenys en alguns territoris, en entitats que podem qualificar de protoestats o estats arcaics (Asensio *et al.*, 1998; Sanmartí, 2014; Sanmartí *et al.*, 2019).

14

Els ibers posseïen un sistema d'escriptura propi que encara no ha estat possible desxifrar, si bé en podem llegir els textos (Moncunill i Velaza, 2020). Les fonts d'informació de què disposem per a l'estudi d'aquests pobles són fonamentalment les dades arqueològiques, a més de les mencions en fonts escrites per historiadors i geògrafs grecs i romans. Malauradament, aquests autors no van referir-se de forma explícita a les qüestions que ara ens interessin. Per tant, de les pràctiques rituals i funeràries dels ibers tan sols en podem copsar, a través del registre arqueològic, alguns elements del resultat final, però desconeixem bona part del procés que hi va conduir. Alguns textos referents a altres cultures, en particular al món grec, però també a altres pobles de la península Ibèrica, ens han proporcionat descripcions sobre els rituals que precedien i acompanyaven la cremació, incloent-hi sacrificis, jocs i combats. En són bons exemples la descripció dels funerals de Pa-

trocle (Homer, *Ilíada*, cant xxiii) o la dels rituals funeraris del cabdill lusità Viriàt (Apià, *Iber.* 71). Aquests funerals fastuosos, però, corresponen a personatges destacats i probablement la major part de les persones rebien un tractament més simple i auster.

A més de la manca de textos escrits, hem d'afrontar un altre repte, i és el fet que, a les necròpolis ibèriques, el ritual funerari generalitzat fou exclusivament la cremació. A banda de les implicacions rituals que pugui tenir aquest fet, també té importants conseqüències per a l'estudi antropològic de les restes, que queden reduïdes a fragments d'ossos cremats o calcinats de petites dimensions, així com a l'hora d'aplicar-hi certes anàlisis, en especial les d'ADN, que actualment aporten dades molt importants per al coneixement de les poblacions del passat (en relació amb la procedència dels individus, amb els lligams de parentiu, etc.), però que no es poden utilitzar amb ossos cremats, ja que les altes temperatures destrueixen l'ADN.

Un altre problema és que les necròpolis habitualment estan situades en terrenys plans que han estat cultivats durant segles, i que, en el cas de les necròpolis ibèriques documentades a Catalunya, no sembla que hagin existit (o no es conserven) elements senyalitzadors. Això, juntament amb el fet que en molts casos hagin estat destruïdes (sense comptar aquelles que han estat espoliades), les fa difícils de localitzar. I, a més, es pot afirmar que són escasses, fet que no es pot atribuir a un problema de la recerca.

Les restes humanes d'adults no cremades són poc habituals i es localitzen en context d'hàbitat, normalment com a resultat d'actes de violència. Sobre aquestes restes és possible

dur a terme alguns dels estudis que no es poden fer sobre restes cremades (per exemple, les anàlisis d'ADN ja esmentades), però normalment no permeten analitzar els rituals funeraris que constitueixen la pràctica habitual.

Altres restes no cremades són les dels infants enterrats en els assentaments. Són restes fràgils, sovint incompletes, però, també en aquest cas, permeten algunes anàlisis que no són possibles sobre ossos cremats.

Finalment, cal dir que tenim un gran desconeixement sobre l'escatologia i, en general, sobre el món de les creences entre els ibers, en especial per la manca de fonts literàries, pròpies o alienes, que descriguin aquests aspectes.

Sigui com sigui, els materials recuperats a les necròpolis, en especial la presència freqüent d'objectes enterrats amb les restes dels difunts, així com les ofrenes dipositades a les tombes, poden fer pensar en la creença en una vida més enllà de la mort. Altres elements, com els indicis de banquets funeraris, suggereixen una voluntat de preservar la memòria dels difunts.

A continuació, més que presentar una síntesi sobre l'estat del coneixement en relació amb aquestes pràctiques, vull mostrar algunes de les possibilitats de les aplicacions metodològiques actuals a través de l'anàlisi de tres tipus de pràctiques funeràries, centrant-me en un nombre reduït de casos d'estudi (figura 1).

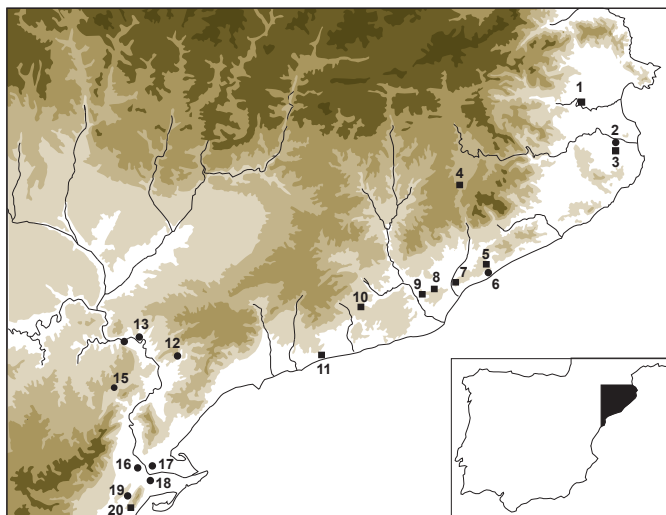

FIGURA 1. Mapa amb la situació dels principals jaciments ibèrics catalans mencionats en el text (els quadrats representen els llocs d'habitació, i els cercles, les necròpolis): 1. Mas Castellar (Pontós); 2. Puig de Serra (Serra de Daró); 3. Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac (Ullastret); 4. Camp de les Lloses (Tona); 5. Burriac (Cabrera de Mar); 6. Conjunt de necròpolis de la vall de Cabrera; 7. Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet); 8. Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola); 9. Penya del Moro (Sant Just Desvern); 10. Olèrdola; 11. Alorda Park (Calafell); 12. El Calvari (el Molar); 13. Sebes (Flix); 14. Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre); 15. Coll del Moro (Gandesa); 16. Mianes (Santa Bàrbara); 17. Mas de Mussols (l'Aldea); 18. L'Oriola (Amposta); 19. Les Esquarterades (Ulldecona); 20. La Moleta del Remei (Alcanar).

Font: Elaboració pròpia.

4.1. *El món funerari en l'arqueologia ibèrica a Catalunya: casos d'estudi*

4.1.1. Les necròpolis de cremació

4.1.1.1. Reconstrucció del ritual

El ritual de cremació no és exclusiu ni nou en la cultura ibèrica, ja que continua una tradició ja iniciada i estesa per la Mediterrània nord-occidental des d'inicis del primer mil·lenni aC. En l'estat actual de la recerca, i a partir de les restes recuperades (tant de l'esquelet com dels objectes associats) i dels estudis i les anàlisis que se n'han fet, podem reconstruir les diferents etapes d'aquest ritual (Rafel, 1985; Belarte, 2021, p. 129; Belarte *et al.*, 2022, p. 154 i s.; Belarte i Rovira, 2023).

18

Un cop es produïa la defunció, el cadàver es vestia i s'abillava abans de ser traslladat al lloc on s'havia de fer la cremació, a la pira funerària, que anomenem *ustrinum*. Els indrets exactes on tenia lloc aquesta fase del ritual no són fàcils d'identificar a través del registre arqueològic, però diversos indicis apunten que eren espais dins la mateixa necròpolis propers a l'àrea d'enterrament.

Extingit el foc, es recollia part de les restes òssies cremades, que es trituraven, es netejaven i s'enterraven dins una fossa, normalment dipositades prèviament dins una urna de ceràmica. Junt amb els ossos, se seleccionaven alguns objectes personals del difunt, sobretot metàl·lics (de bronze —braçalets, sivelles de cinturó, botons...— i de ferro —ganivets, armes...—), alguns dels quals també havien cremat a la pira. Una part d'aquests objectes s'enterrava dins la tomba; alguns

dins l'urna i d'altres a l'exterior, al voltant. Entre els elements que formen part d'aquests aixovars destaquen les armes. Amb aquests objectes, també s'hi dipositaven ofrenes, sobretot vasos de ceràmica el contingut dels quals en bona part desconexim.

A diferència de les necròpolis ibèriques del sud i sud-est peninsular, on són freqüents els elements arquitectònics exteriors —i, en les més antigues, són habituals els elements escultòrics—, les tombes del món ibèric septentrional (actual Catalunya) es caracteritzen per la simplicitat, en forma d'una fossa o cavitat excavada a terra. No s'hi han identificat elements exteriors com túmuls o esteles funeràries, i els indicis d'elements escultòrics són molt escadussers (Almagro, 1993-1994; Sanmartí, 1992).

Durant la cerimònia d'enterrament, i, probablement, també després, en moments difícils de precisar, es feien libacions o banquets en honor de la memòria de la persona enterrada. Les restes de fauna i de vaixel·la que acompanyen les urnes en algunes necròpolis així ho suggereixen, com en el cas del Turó dels Dos Pins (Garcia i Roselló, 1993).

Si bé aquest ritual està documentat en totes les necròpolis ibèriques del territori de Catalunya, cal precisar que no tota la població hi tenia dret. En efecte, aquests cementiris semblen haver estat reservats a les elits, segons suggereix la presència d'armes entre els aixovars, que s'interpreta com un indicador d'estatus social. Això és especialment palès en el període ibèric ple (400-200 aC), en el qual les necròpolis estan associades exclusivament als grans assentaments urbans, concretament Ullastret i Burriac, capitals de sengles territoris po-

lítics amb un poblament fortament jerarquitzat (Sanmartí, 1992; Sanmartí, 1995; Sanmartí *et al.*, 2015, p. 123).

4.1.1.2. Una metodologia interdisciplinària: la necròpolis de les Esquarterades (Ulldecona, el Montsià)

20

Durant bona part del segle xx, les necròpolis conegudes a Catalunya s'havien excavat sense un registre acurat i no es feien estudis antropològics de les restes cremades ni tampoc altres anàlisis, més enllà de l'estudi tipològic dels materials recuperats. Aquesta era la situació a la zona entre el curs inferior de l'Ebre i el nord de Castelló, on es concentra un nombre relativament important de necròpolis ibèriques, que havien estat descobertes i excavades majoritàriament durant les dècades dels anys seixanta i setanta del segle xx. És el cas de Mianes a Santa Bàrbara, Mas de Mussols a l'Aldea o l'Oriola a Amposta (Maluquer de Motes, 1987; Esteve Gálvez, 1999; Sanmartí, 1992).

La renovació teoricometodològica en l'estudi del món funerari a la qual he fet referència en el capítol 3 no va arribar a Catalunya fins a mitjan dècada dels vuitanta del segle xx. Cal destacar, en aquest moment, la tesi doctoral de Gonzalo Ruiz Zapatero, la primera síntesi sobre els camps d'urnes del nord-est peninsular (Ruiz Zapatero, 1985), encara vigent en molts aspectes.

A la costa septentrional i central catalana, durant aquests anys vuitanta es van poder excavar i estudiar les necròpolis de l'ibèric ple esmentades més amunt, associades a les ciutats d'Ullastret (necròpolis del Puig de Serra, a Serra de

Daró) (Codina *et al.*, en premsa) i Burriac (conjunt de necròpolis de la vall de Cabrera) (Garcia i Roselló, 1993). Aquests jaciments ja van disposar d'estudis antropològics de les cremacions i d'anàlisis interdisciplinàries dels diferents materials i restes associades.

Pel que fa a la Catalunya meridional, la renovació metodològica a la qual ens estem referint va beneficiar l'estudi de diversos conjunts funeraris de la primera edat del ferro, com el Coll del Moro de Gandesa, el Calvari del Molar i, ja al segle XXI, les necròpolis de Santa Madrona, a Riba-roja d'Ebre, i de Sebes, a Flix (Rafel *et al.*, 2012, p. 26). Tanmateix, durant aquestes dècades no es documenten noves necròpolis ibèriques en aquesta zona, de manera que fins al tombant del segle XXI el nostre coneixement sobre el món funerari va continuar patint importants limitacions tant des del punt de vista de la metodologia d'estudi com de la qualitat de la informació recuperada.

Afortunadament, aquesta situació va canviar arran del descobriment, l'any 2013, de la necròpolis ibèrica de les Esquarterades, a Uldecona, que he tingut la sort de poder excavar i estudiar junt amb Jaume Noguera (Universitat de Barcelona) i un equip d'especialistes en diferents disciplines.²

2. Entre els quals, Núria Armentano (antropologia), Mercè Bergadà (micromorfologia), Anna Bertral (restauració), Itxaso Euba (antracologia), Daniel López (carpologia), Roger Sala (prospecció geofísica) i Xavier Tomàs-Gimeno (diagnòstic per la imatge). La recerca a la necròpolis de les Esquarterades s'ha dut a terme dins el projecte quadriennal «El primer mil·lenni aC als territoris del curs inferior de l'Ebre: la formació, desenvolupament i dissolució de la cultura ibèrica» de la Universitat de Barcelona, subvencionat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (2014/100756) i l'Ajuntament d'Uldecona, i amb la col·laboració de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

L'estudi d'aquesta necròpolis, datada entre finals del segle v i inicis del iv aC, és a dir, en el període ibèric antic, va permetre per primer cop la incorporació de nous mètodes i tècniques, alguns ja emprats prèviament en altres disciplines, però ara aplicats a l'arqueologia, i serveix com a exemple per explicar pas a pas la metodologia d'estudi i el tipus de resultats que és possible obtenir-ne (Belarte *et al.*, 2022).

Un cop localitzat el jaciment (que en aquest cas va ser de manera fortuïta), la recerca arqueològica es va iniciar amb una prospecció geofísica per tal de detectar anomalies en el subsol que poguessin relacionar-se amb la presència d'estructures soterrades. Si bé en alguns casos, especialment en assentaments, la prospecció geofísica ha permès restituir la planta del jaciment amb una gran precisió (Sala *et al.*, 2020; García-García *et al.*, 2016), en d'altres, en funció del tipus de terreny, els resultats poden resultar negatius o les anomalies poden no tenir relació amb estructures arqueològiques. Aquest, malauradament, va ser el cas de les Esquarterades.

Pel que fa a l'excavació pròpiament dita de la necròpolis, es va dur a terme amb la mateixa metodologia que qualsevol altra, però establint prèviament un protocol específic per a certs aspectes, com la recollida de mostres de sediments associats als enterraments i als nivells que els envolten. Així, a mesura que es localitzaven i es delimitaven urnes funeràries, s'extreien en bloc, amb terra al voltant, per tal de preservar-ne millor la integritat; més tard se'n va fer la microexcavació en laboratori, per tal de poder documentar-ne i recuperar-ne de forma adequada el contingut. En total es van identificar i excavar vint-i-una sepultures, consistents en urnes de ceràmica

(tant obra a torn com a mà) encabides dins fosses, que contien les restes de cremacions acompanyades d'objectes d'aixovar (figura 2, *a-d*).

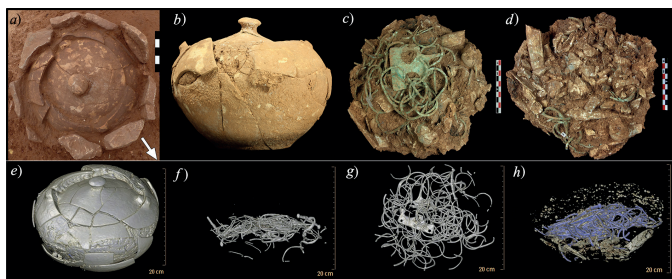

FIGURA 2. Procés d'excavació de la sepultura 21 de la necròpolis de les Esquarterades (Uldecona, Tarragona) al camp (*a*) i al laboratori (*b*, *c* i *d*), i imatges de l'urna ceràmica (*e*), els metalls (*f* i *g*) i els fragments ossis humans (*h*) obtingudes mitjançant tomografia computada.

FONT: Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia.
GRACPE-PROMAC.

Un cop extretes les urnes i abans d'excavar-ne el contingut, se'n van obtenir imatges de l'interior mitjançant les tècniques de diagnòstic per la imatge (radiografies i tomografies axials computades) utilitzades actualment en la medicina, que van guiar el procés d'excavació (figura 2, *e-h*). L'ús d'aquestes tècniques, en col·laboració amb hospitals, és habitual en l'estudi d'urnes de cremació. La microexcavació es va fer amb la participació d'una conservadora restauradora, la presència de la qual és fonamental per evitar la degradació i pèrdua d'algunes restes i objectes i aplicar seguidament els tractaments necessaris.

Les restes d'ossos i els objectes recuperats durant la microexcavació van ser traslladats als especialistes corresponents, encarregats dels estudis i les anàlisis dels materials ceràmics, metàl·lics, etc. El sediment extret de l'excavació de les urnes es va garbellar en tamisos de diferents mides de malla per tal de recuperar microrestes, tant orgàniques (restes antropològiques i paleobotàniques) com inorgàniques (petits fragments dels objectes que componen els aixovars funeraris).

L'estudi antropològic de les restes òssies, normalment molt fragmentades (figura 2, *c* i *d*), permet en molts casos determinar el nombre mínim d'individus dins l'urna, així com precisar-ne l'edat dins de grans grups i, de vegades, el gènere, a partir de la robustesa dels ossos. Cal tenir en compte, però, que les restes òssies que es troben dins d'una urna mai no permeten reconstruir l'esquelet complet. Això no és només a conseqüència del procés de cremació i de les alteracions que provoca, sinó també del fet que es posava dins l'urna només una part d'allò que quedava sobre la pira funerària, tal vegada per motius rituals. L'estudi també està limitat per la impossibilitat d'aplicar anàlisis d'ADN, ja que, com hem dit, aquest es destrueix durant el procés de cremació. Tampoc no és fàcil estudiar patologies òssies, un altre dels aspectes que forma part de l'estudi antropològic, però sí que és possible detectar accions relacionades amb el ritual. En el cas que ens ocupa, es van identificar manipulacions *post mortem* dels ossos, probablement fetes en trencar-los en fragments més petits abans de fer-ne el dipòsit final dins l'urna.

L'estudi dels ossos i l'observació de la coloració, grau de retracció i estries que presenten donen indicacions sobre la

temperatura assolida durant la cremació, que, en aquest cas, hauria estat superior als 650 °C. Sovint aquesta estimació es fa de forma visual a partir dels indicadors mencionats, però també es poden aplicar mètodes fisicoquímics, com ara la difracció de raigs X (XRD), mètode que permet, a més, fer estimacions sobre el temps que va ser necessari per a la cremació (Piga *et al.*, 2007).

En el sediment contingut a les urnes de la necròpolis de les Esquarterades i al seu voltant, es van recuperar nombrosos carbons (generalment mitjançant la flotació dels sediments). L'anàlisi que se'n va fer va permetre determinar les espècies de fustes emprades com a combustible a la pira funerària (en aquest cas, majoritàriament, alzina, pi i olivera i, en menor mesura, arbustos com l'arboç) i alhora aportà informació sobre el paisatge de l'entorn. En canvi, no s'hi van poder recuperar llavors ni fruits. Per norma general, les restes de llavors carbonitzades dins les urnes són molt escasses i solen ser d'arbustos, és a dir, que també es relacionen amb el combustible. Probablement no hi havia ofrenes de fruits, o bé eren molt escasses.

El conjunt d'objectes que formen part de l'aixovar funeràri va ser estudiat tant per l'equip d'arqueòlegs com per altres especialistes. L'estudi tipològic de ceràmiques i objectes metàl·lics és la base per a la datació dels conjunts i va permetre situar el moment d'ús de la necròpolis entre finals del segle v i inicis del segle iv aC. S'hi va aplicar també la datació per termoluminescència a partir de fragments de ceràmica, que va confirmar la cronologia ja esmentada, suggerida per la tipologia de la ceràmica i dels objectes metàl·lics. En canvi, es va descartar la datació per radiocarboni de restes orgàniques

(ossos o carbons), ja que, per a aquest període d'estudi, és un procediment que aporta poca precisió i fiabilitat (Rafel i Armada, 2008, p. 154-157).

A banda dels estudis esmentats, s'hi van aplicar altres anàlisis, com les metal·logràfiques, que ens permeten conèixer l'estructura dels metalls, o les d'isòtops de plom, que proporcionen dades sobre la possible procedència del mineral (i, indirectament, informen d'intercanvis comercials).

La micromorfologia de sòls és una altra tècnica que puntualment pot ser utilitzada i que pot aportar informació sobre processos de sedimentació. En el cas que ens ocupa, va ser útil per analitzar una àrea amb abundants cendres, carbons i materials diversos cremats (ossos, objectes metàl·lics, ceràmiques) adjacent a la zona d'enterraments. L'estudi micromorfològic d'una mostra d'aquest sediment va permetre apreciar-ne el procés de formació, compatible amb una successió d'abocaments, molt probablement procedents d'un *ustrinum*.

Aquest conjunt de mètodes i tècniques ha permès importants avenços, si bé queden moltes preguntes per respondre en relació amb les necròpolis i els rituals funeraris ibèrics. Els individus enterrats són gairebé sempre adults, amb escasses excepcions. Les dades disponibles apunten que la majoria eren homes, però la identificació del gènere quan es tracta de restes cremades té moltes limitacions, ja que no sempre es conserven ossos diagnòstics prou grans.

Sigui com sigui, el nombre de tombes ibèriques conegudes és reduït en relació amb les dades sobre població que suggereixen els assentaments; el mateix succeeix amb la xifra

total de necròpolis. En efecte, el nombre de necròpolis a partir del segle VI aC sofreix una forta davallada respecte dels segles anteriors, contrastant amb l'increment demogràfic que suggereixen les dades sobre l'hàbitat, ja que en aquest moment augmenta el nombre d'assentaments, que també creixen en dimensions (Sanmartí *et al.*, 2015, p. 121, fig. 3). Sembla clar que la població present a les necròpolis no correspon a la totalitat de la societat. Actualment, l'explicació més acceptada per a aquest fet és que no tothom rebia el mateix tractament funerari: les necròpolis ibèriques semblen haver estat associades a les elits i als grans assentaments urbans, fet que també sembla confirmat pels aixovars funeraris. En particular, l'armament entre els aixovars podria haver estat un indicador d'estatus. En tot cas, això obre importants interrogants sobre quin era el tractament funerari aplicat a la resta de la població.

27

4.1.2. El ritual dels caps tallats

Com ja he indicat, la majoria de restes humanes d'adults en època ibèrica prové de les necròpolis de cremació. Això no obstant, en alguns assentaments ibèrics s'han recuperat restes òssies d'adults que ofereixen oportunitats diferents a la recerca sobre el món de la mort en època ibèrica, sobre la vida i els rituals en aquesta societat i sobre els ibers en si mateixos.

A banda d'algun cas esporàdic d'esquelet sencer, es tracta majoritàriament de cranis o fragments de cranis d'adults trobats en diferents espais, a vegades abocats dins de sitges i

d'altres vegades dins d'algunes habitacions (Belarte i Sanmartí, 1997, p. 16-17). Les restes més abundants procedeixen dels jaciments de Puig Castellar, a Santa Coloma de Gramenet, i del Puig de Sant Andreu, a Ullastret, si bé també hi ha restes de cranis en altres jaciments ibèrics de Catalunya.

Alguns dels cranis presenten la particularitat d'estar travessats per un clau de ferro o bé en conserven la perforació deixada, mentre que d'altres no estan perforats, però conserven marques a les mandíbules (figura 3). El conjunt de característiques ha portat a interpretar-los, des dels inicis del seu descobriment, en relació amb la pràctica celta dels caps tallats, de la qual tenim nombroses mencions en textos d'autors clàssics, segons els quals els celtes tallaven el cap als enemics vençuts i els portaven als assentaments per tal d'exhibir-los; abundants testimonis arqueològics a la Gàl·lia semblen confirmar-ho (Ciesielski *et al.*, 2011). Tornant als jaciments de Catalunya, aquestes restes s'han recuperat a prop de la muralla o bé a tocar de la façana d'edificis destacats, unes ubicacions que encaixen amb la hipòtesi que es tractava de trofeus bèl·lics enclavats en construccions o edificis específics. Tot això suggereix que la guerra era un element molt present en aquestes societats, com mostra també la troballa d'armes a les tombes i l'abundància de fortificacions a la majoria dels assentaments.

La constatació d'aquesta pràctica no és cap novetat: els primers cranis enclavats o amb indicis d'enclavament es van documentar a Puig Castellar l'any 1904 i a Ullastret a finals dels anys seixanta del segle xx. Això no obstant, no ha estat fins a inicis del segle xxi que s'ha dut a terme un estudi paleoantropològic d'aquestes restes i que s'ha plantejat aplicar-hi altres

FIGURA 3. Crani enclavat recuperat al Puig de Sant Andreu d'Ullastret.

FONT: Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

novetats metodològiques, com ara les anàlisis d'ADN antic, en el cas d'Ullastret. En aquest jaciment, la troballa de cinc nous cranis en intervencions arqueològiques el 2012 va permetre aplicar-hi una metodologia interdisciplinària, dissenyada conjuntament per arqueòlegs, restauradors i antropòlegs, des del moment del seu descobriment i excavació, així com en l'estudi

posterior (Codina i Prado, 2015). De manera similar al cas de les urnes de cremació, els cranis es van extreure en bloc per ser excavats posteriorment al laboratori, on després rebrien el tractament de conservació i restauració necessari (Lara, 2015).

Aquests cranis d'Ullastret devien haver estat enclavats a la façana d'un edifici de finals del segle III aC. L'estudi antropològic va permetre determinar que, almenys en quatre casos, eren d'homes adults. Van ser objecte de radiografies i tomografies computades —que permeten detectar perforacions, fissures i fractures relacionades amb el procés d'enclavament—, i posteriorment se'n van extreure mostres per a anàlisis bioquímiques, com les d'ADN o les d'isòtops, per tal d'establir aspectes com la procedència geogràfica o el possible parentiu entre ells, completar la informació sobre el gènere i obtenir dades sobre la seva dieta (Subirà, 2015; Agustí *et al.*, 2016). També va ser possible fer la reconstrucció facial 3D d'un dels individus mitjançant una combinació de tècniques digitals i de la informació obtinguda dels estudis antropològics i bioquímics (Prado i Rovira, 2015). Aquesta reconstrucció aporta informació molt innovadora, tenint en compte que les representacions iconogràfiques d'éssers humans en la cultura ibèrica són escasses, i sovint idealitzades.

A Puig Castellar, aquests cranis també han estat objecte d'estudis interdisciplinaris recents. En aquest cas, ha estat possible identificar tant homes com dones i s'ha constatat que les edats són més diversificades que a Ullastret, amb un major nombre d'individus joves (Subirà i Rovira, 2019).

Els estudis també han permès mostrar que, en ambdós jaciments, els individus havien estat decapitats abans

que els cranis fossin enclavats. A més, els cranis presentaven diverses lesions associades a la perforació mitjançant els claus, però també alteracions provocades per patologies diverses. Així, en el cas de Puig Castellar s'ha identificat el que s'anomena *cribra orbitalia*, una alteració del sostre de les òrbites que es caracteritza per una hiperostosi poròtica, normalment associada a l'anèmia ferropènica. En altres casos, els cranis presentaven lesions que probablement van causar la mort dels individus abans de la decapitació (Subirà i Rovira, 2019).

La troballa, a finals del 2021, d'un crani humà d'adult al jaciment d'Olèrdola obre noves possibilitats d'anàlisi d'aquestes restes. Els estudis actualment en curs aportaran sens dubte noves dades que complementaran la informació derivada dels casos esmentats (Molist i Principal, 2022).

En definitiva, els resultats obtinguts de l'estudi de les restes de cranis permeten no només aprofundir en el coneixement de la pràctica ritual dels caps tallats, sinó que suposen una font d'informació molt valuosa sobre les poblacions del passat. Estudis d'aquesta mena són crucials tenint en compte l'escassetat de restes humanes d'adults en contextos ibèrics.

4.1.3. Les inhumacions infantils

Contrastant amb el predomini d'adults entre les restes humanes cremades i enterrades a les necròpolis, es constata la inhumació, en els llocs d'hàbitat, d'infants amb un curt període de vida, o bé que no havien arribat a néixer, i que en

conjunt reben la denominació de *perinatal*s, terme que engloba les primeres etapes del cicle vital, des de la concepció fins al primer any de vida (Molina, 2021, p. 10-11). Aquesta tradició no és exclusiva ni nova en la cultura ibèrica; es coneix des del bronze final i perdura en època romana i també en períodes posteriors, i en una àmplia àrea geogràfica que ultrapassa sobradament l'àrea de la cultura ibèrica (Belarte, 2021).

Tot i que s'hi poden apreciar variacions, molts d'aquests enterraments infantils comparteixen un conjunt de característiques generals: es troben sota els paviments, a prop de les parets, sovint a les cantonades de les construccions. Els cossos es col·loquen en cavitats simples, sense preparació especial, i no solen anar acompanyats d'aixovar, si bé hi ha algunes excepcions. Normalment estan col·locats directament dins una fossa i probablement havien estat embolcallats amb algun material que no s'ha conservat, segons suggereix el fet que sovint les cames estiguin doblegades (figura 4). En algun cas, poc habitual, es dipositen dins d'urnes. A vegades, l'individu no està complet, probablement a causa de problemes tafonòmics (durant el procés de fossilització dels ossos un cop produïda la defunció), si bé també hi podrien haver intervingut causes rituals.

El conjunt de característiques esmentades contrasta amb les pràctiques funeràries habituals a les necròpolis descrites per als adults, especialment pel que fa al tractament dels cossos (els infants mai no apareixen cremats), al lloc d'enterrament (lluny de l'espai pròpiament funerari) i a l'aixovar (generalment inexistent).

Els exemples d'inhumacions infantils en assentaments ibèrics són nombrosos. Si ens remetem a jaciments catalans, i sense que aquesta enumeració vulgui ser exhaustiva, podem esmentar els dos nuclis d'Ullastret (Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac), Mas Castellar a Pontós, Turó de Ca n'Oliver a Cerdanyola, Puig Castellar a Santa Coloma de Gramenet, Penya del Moro a Sant Just Desvern, Alorda Park a Calafell, Coll del Moro a Gandesa o Moleta del Remei a Alcanar, entre d'altres. Poden estar concentrats en construccions específiques, sobretot en espais domèstics, però també en recintes de funció econòmica o cultural.

FIGURA 4. Inhumació infantil en fossa al jaciment de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet.

FONT: Cortesia de Conxita Ferrer.

La presència d'enterraments perinatals en context d'hàbitat es coneix des de fa diverses dècades i, pel fet de tractar-se de criatures que van rebre un tractament ritual fora de l'espai funerari, el seu significat ha estat objecte d'un intens debat i s'han proposat interpretacions diverses sobre aquesta qüestió (Diputació de Castelló, 1989; Belarte i Sanmartí, 1997; Gusi i Muriel, 2008).

La interpretació més habitual i comunament acceptada es basa en el supòsit que devia existir una edat mínima per assolir el dret a ser cremat i enterrat a les necròpolis, de manera que els infants morts abans d'aquesta edat eren inhumats en el si de l'assentament (Chapa Brunet, 2008). Això podria explicar l'absència pràcticament total d'individus infantils a les necròpolis.

34

Aquesta interpretació, però, conté alguns punts febles. En primer lloc, la quantitat d'enterraments infantils documentats (que no apareixen en tots els assentaments) no sembla correspondre, almenys en alguns casos, a la taxa de mortalitat infantil, que, per l'època, hem de suposar força elevada. Per tant, aquesta pràctica no sembla haver estat sistemàtica. En segon lloc, en alguns casos, aquestes inhumacions apareixen concentrades en espais concrets, a vegades edificis que destaquen per la seva funció (artesanal o de culte) o per la seva vinculació amb les elits. Això sembla confirmar una certa selecció més que una pràctica regular. Com a exemple de concentracions en edificis no estrictament domèstics, tenim els infants inhumats a Olèrdola en espais de funció artesanal, com una adoberia —amb sis infants enterrats— i un taller metal·lúrgic —amb tres inhumacions més— (Molist, 2008,

p. 501). Entre els casos de relació amb les elits, cal esmentar l'assentament d'Alorda Park, a Calafell, on s'han documentat diverses inhumacions infantils en un edifici interpretat com la residència d'un cabdill local (Belarte i Sanmartí, ed., 2023, p. 51, 54 i 304).

Una segona interpretació que s'ha donat a aquesta pràctica, també força estesa, és que es devia tractar del resultat de sacrificis infantils, si bé aquests es devien fer amb caràcter esporàdic (Barrial, 1989). Aquesta interpretació es basa, en primer lloc, en el fet que l'infanticidi és freqüent en moltes societats de l'antiguitat, en particular en el món semita, del qual hi ha testimonis a l'Antic Testament i que alguns autors consideren plausible per al món fenici (Xella, 2012-2013, entre molts d'altres). Un dels arguments utilitzats per defensar aquesta interpretació en la cultura ibèrica és la possible relació amb els dipòsits de fauna, consistents en inhumacions d'animals (sencers o bé només de parts seleccionades) a l'interior dels assentaments, dins de fosses i sota els paviments, és a dir, seguint un tractament similar al dels infants (Belarte i Valenzuela-Lamas, 2013). El fet que en alguns jaciments coexisteixin ambdues pràctiques ha portat a proposar que els animals sacrificats poguessin ser víctimes substitutòries dels infants; això no obstant, els dipòsits de fauna semblen una pràctica més limitada en el temps que les inhumacions infantils, ja que sobretot es documenten en el període ibèric ple (segles iv-iii aC). A més, ambdues pràctiques no sempre coexisteixen en els mateixos jaciments. Un altre argument utilitzat per defensar la pràctica del sacrifici és la relació de les inhumacions perinatales amb elements constructius, o bé coincidint amb reformes, la

qual cosa podria indicar una relació entre aquestes inhumacions i els rituals de fundació o protecció de les cases. Finalment, el fet que a vegades no es trobi la totalitat de l'esquelet també s'ha vist com el resultat d'una possible pràctica sacrificial.

Pel que fa a la metodologia d'estudi d'aquestes restes, s'ha de tenir en compte que l'estat de preservació pot haver estat alterat per factors tafonòmics així com pel procés d'excavació, que, especialment en intervencions antigues i poc acurades, pot haver comportat la pèrdua d'una part dels ossos (figura 5). En alguns casos, el mal estat de les restes pot dificultar la determinació de quants individus hi havia en un mateix enterrament.

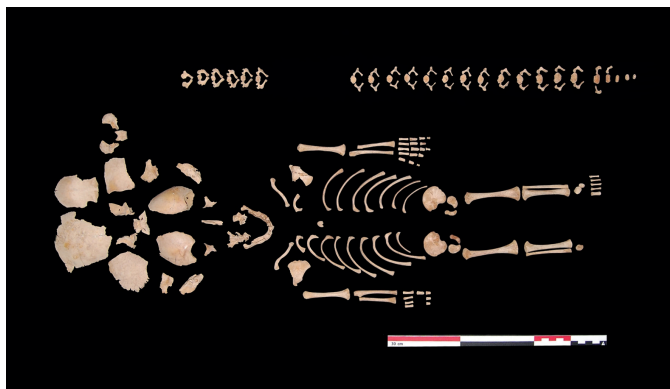

FIGURA 5. Esquelet d'una inhumació infantil d'Alorda Park (Calafell) en curs d'estudi.

FONT: Cortesia de Marta Lucas.

Una qüestió important és l'edat de les criatures, que es pot estimar a través de diferents metodologies: a partir del grau de desenvolupament dels ossos (edat esquelètica) o del de la

dentició (edat dental). Recentment, s'ha introduït la histologia dental en aquests càlculs: entre altres aspectes, la detecció de la línia neonatal permet establir si la criatura havia mort abans o després del part, la qual cosa pot tenir implicacions pel que fa a la interpretació del ritual (Rissech, 2008; Molina, 2021; Rissech *et al.*, 2023). En el cas del Turó de Ca n'Oliver, el jaciment que ha proporcionat un major nombre d'inhumacions infantils (amb un total de quaranta-vuit individus que corresponen a diverses fases, entre els segles vi i i aC), s'ha determinat que els infants inhumats estaven entre les 22 i les 42 setmanes de gestació, la majoria entre 38 i 42 setmanes, i amb algun cas de fins a 6 mesos de vida neonatal. Per a alguns d'aquests infants hi havia molt poques possibilitats de sobreviure. Un dels individus havia desenvolupat *cribra orbitalia*, una malformació de la qual ja hem parlat abans i que reflecteix alteracions intrauterines; és possible que altres dels infants tinguessin patologies que no deixin traça en els ossos (Rissech *et al.*, 2023).

La determinació del sexe ha estat possible en alguns casos, si bé en aquestes edats presenta dificultats. Recentment, però, l'aplicació d'estudis genètics a aquestes restes ofereix noves possibilitats pel que fa a aquesta qüestió i a l'establiment de relacions de parentiu entre els infants enterrats. En tot cas, no sembla que hi hagi un predomini generalitzat de nens o nenes. N'és un exemple el Turó de Ca n'Oliver, on tant les anàlisis osteològiques com les moleculars suggereixen que no hi havia un biaix de gènere en aquesta pràctica (Rissech *et al.*, 2023). A Olèrdola, en un estudi que englobava nou individus, va ser possible determinar-ne el sexe en cinc

casos, i s'ha vist que hi estan representats tant els nens (en dos casos) com les nenes (en tres) (Molist, 2008, p. 506-507).

En canvi, sí que sembla que hi ha una selecció de gènere en el jaciment del Camp de les Lloses, on les dades disponibles fins ara apunten a un predomini d'inhumacions de nenes. Els treballs d'excavació han identificat onze inhumacions infantils en una cronologia entre els segles II aC i I dC, que mostren la perdurabilitat d'aquesta pràctica sota el domini romà. D'aquestes onze criatures, set estaven enterrades en espais domèstics i quatre en edificis de funció artesanal (Duran *et al.*, 2018, p. 37). Els estudis antropològics suggereixen un predomini dels cossos de sexe femení, i aquests resultats han estat confirmats per estudis paleogenètics. En total, deu dels esquelets (datats del període 125-80 aC) són de nenes i en un sol cas, més tardà (mitjan segle I aC - mitjan segle I dC), correspon a un nen. De les deu inhumacions més antigues, nou eren individuals i una, doble. En aquesta darrera, els estudis genètics han permès proposar una possible relació matrilineal entre dues de les criatures enterrades a la mateixa casa; podria tractar-se de bessones, germanes o bé cosines (filles de mares germanes) (Alfonso *et al.*, 2018).

Això ens porta a analitzar la qüestió dels enterraments dobles; a banda del cas del Camp de les Lloses, hem d'esmentar, a Olèrdola, una inhumació amb dues nenes d'una edat aproximada d'entre 38 i 40 setmanes de gestació en el moment de la mort i que van ser enterrades amb les cames entrellaçades. També s'ha interpretat com un cas de bessones que van néixer prematurament i que van sobreviure una o dues setmanes abans de morir. Malauradament, tot i que es van fer

anàlisis d'ADN, els resultats no han estat concloents (Crespo *et al.*, 2011).

En l'estat actual de la recerca sobre les inhumacions infantils en jaciments ibèrics, hi ha una qüestió que roman encara oberta: la dificultat d'establir les causes de la mort dels infants. Sembla plausible que, en general, la mort estigués relacionada amb complicacions durant la gestació (avortaments naturals) o en el moment del part, o bé amb malalties contraïdes poc després. Això suggereixen, com hem vist, les anàlisis recents de les restes òssies dels infants enterrats al Turó de Ca n'Oliver, on ha estat possible establir amb precisió i sobre una àmplia mostra l'edat de la mort.

Cal tenir en compte l'elevada mortalitat a l'antiguitat, així com les carències d'aquestes societats pel que fa a la cura de malalties i a la higiene, de manera que les possibilitats de sobreviure a malformacions o epidèmies eren molt baixes. En relació amb la determinació de malalties, la paleopatologia és una disciplina que recentment ha experimentat un gran desenvolupament a partir de la introducció de nous mètodes i tècniques (diagnòstic per la imatge, histologia, anàlisis d'isòtops, etc.) (Roberts, 2013); això no obstant, només és possible detectar patologies o lesions que deixin traça en els ossos.

Sigui com sigui, els estudis recents fets amb una metodologia interdisciplinària estan aportant resultats d'un gran interès que han permès incrementar exponencialment el coneixement sobre aquesta pràctica, segons hem vist en els casos de Ca n'Oliver, Camp de les Lloses o Olèrdola. Molt probablement, el panorama actual canviarà en pocs anys, a mesura que els nombrosos treballs ara en curs vagin obtenint resul-

tats. En efecte, en l'actualitat s'estan analitzant restes òssies recuperades en excavacions de fa diverses dècades tot aplicant-hi noves metodologies per detectar factors com l'edat i el sexe (histologia dental, anàlisis genètiques...), entre d'altres; igualment, s'estan revisant les interpretacions d'alguns conjunts excavats d'antic sota noves perspectives. Aquest és el cas de l'estudi en curs, a càrrec de l'equip d'Ullastret, dels individus documentats al jaciment d'Illa d'en Reixac, de la tesi doctoral de Marta Lucas Aragay, sobre les inhumacions infantils, o de la de David Jimeno Jiménez, centrada en les necròpolis ibèriques. Tots aquests treballs permetran, sens dubte, continuar avançant i desxifrant incògnites en relació amb les pràctiques i rituals al voltant de la mort a les societats ibèriques.

Els casos abordats són una mostra de la complexitat del món de les creences i rituals entorn de la mort en la cultura ibèrica, amb nombrosos interrogants encara per respondre. Les diferents pràctiques al voltant de la mort indiquen un tractament diferencial dels difunts en funció de factors diversos, en particular l'edat i la pertinença a una determinada categoria social. La dicotomia entre les inhumacions infantils en context d'hàbitat i les cremacions d'adults a les necròpolis és un exemple del primer d'aquests factors esmentats; la constatació del fet que només s'enterrava un nombre reduït dels adults ho és del segon. Altres aspectes, com la presència d'armes a les tombes o la pràctica, almenys en alguns assentaments, de tallar i exposar el cap dels enemics vençuts, evidencien també la importància de la guerra en aquesta societat i del prestigi associat a les armes. Així mateix, les dificultats per interpretar de forma unívoca alguns dels rituals (en el cas de les inhumacions infantils) o les seves implicacions (l'escassetat de necròpolis en el període ibèric ple) són indicadors de la complexitat de la cosmogonia i les creences dels pobles ibers.

Des del punt de vista de la recerca, els casos presentats i la seva metodologia d'estudi també han servit per mostrar la renovació metodològica que s'està produint dins l'arqueologia. L'increment qualitatiu obtingut en aquests estudis a partir de la introducció de nous mètodes, sovint préstecs d'altres disciplines, és un clar exemple de la necessitat de treballar conjuntament amb especialistes d'altres àmbits, tant de les

ciències humanes i socials com de les ciències experimentals. Naturalment, les novetats metodològiques i la interdisciplinarietat no només afecten l'estudi de la mort, sinó molts altres àmbits que no han estat tractats aquí. El resultat és la possibilitat d'obtenir una visió més completa de la vida i la mort de les societats del passat. Alhora, l'arqueologia i la història antiga ofereixen a altres disciplines l'opció de multiplicar les possibilitats d'aplicació dels seus mètodes i tècniques.

6. AGRAÏMENTS

Agraïm a Gabriel de Prado les informacions i la documentació sobre els jaciments d'Ullastret. I a Conxita Ferrer i Marta Lucas, les imatges cedides sobre Puig Castellar i Alorda Park, respectivament.

- AGUSTÍ, Bibiana; CODINA, Ferran; DÍAZ-CARVAJAL, Antònia; LARA, Laura; PRADO, Gabriel de; ROVIRA, Maria Carme; SUBIRÀ, M. Eulàlia (2016). «La pratique des têtes coupées attestée à Ullastret (Catalogne). Nouvelles données, nouvelles lectures». A: CHAZELLES, C.-A. de; SCHWALLER, M. (ed.). *Vie quotidienne, tombes et symboles des sociétés protohistoriques de Méditerranée nord-occidentale*. Vol. 2. Lattes: Édition de l'Association pour le Développement de l'Archéologie en Languedoc-Roussillon. (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Hors-Série; 7), p. 559-611.
- AGUSTÍ, Bibiana; DÍAZ-CARVAJAL, Antònia (2015). «Estudi antropològic». A: PRADO, Gabriel de; ROVIRA, Maria Carme (ed.). *Els caps tallats d'Ullastret: Violència i ritual al món iber*. Ullastret: Ajuntament d'Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 25-29.
- ALFONSO, Cristina; NOCIAROVA, Dominika; SANTOS, Cristina; MARTÍNEZ-LABARGA, Cristina; MESTRES, Imma; DURAN, Montserrat; MALGOSA, Assumpció (2018). «Sex selection in late Iberian infant burials: Integrating evidence from morphological and genetic data». *American Journal of Human Biology* [en línia], e23204. <<https://doi.org/10.1002/ajhb.23204>>.
- ALMAGRO, Martín (1993-1994). «Ritos y cultos funerarios en el mundo ibérico». *Anales de Prehistoria y Arqueología* [en línia], vol. 9-10, p. 107-134. <<https://revistas.um.es/apa/article/view/64011/61681>> [Consulta: 5 març 2024].
- ASENSIO, David; BELARTE, Maria Carme; SANMARTÍ, Joan; SANTACANA, Joan (1998). «Paisatges ibèrics: tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple». *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, núm. extra-1: ARANEGUI, Carmen (ed.). *Actas del congreso internacional «Los iberos, príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica»*, p. 373-385.
- ASENSIO, David; CELA, Xabier; MIRÓ, Carme; MIRÓ, Maite; REVILLA,

- Emili (2009). «El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona». *Quarhis*, núm. 5, p. 15-85.
- BARAY, LUC; BOULESTIN, Bruno (ed.) (2010). *Morts anormaux et sépultures bizarres: Les dépôts humains en fosse circulaire ou en silo du Néolithique à l'âge du Fer*. Dijon: Éditions Universitaires de Dijon.
- BARRIAL, Oriol (1989). «El paradigma de les inhumacions infantils i la necessitat d'un nou enfocament teòric». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, vol. 14: *Inhumaciones infantiles en el ámbito del Mediterráneo español (siglos VIII a. E. al II d. E.)*, p. 9-17.
- BELARTE, Maria Carme (2021). «El món de la mort: les necròpolis i els enterraments infantils». A: *L'enigma iber: Arqueologia d'una civilització*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 129-134.
- BELARTE, Maria Carme; NOGUERA, Jaume; BERTRAL, Anna; ARMENTANO, Núria; TOMÀS-GIMENO, Xavier; PRADA, José Luis; EUBA, Itxaso; SALA, Roger; BERGADÀ, Mercè; JIMENO, David; LÓPEZ, Daniel (2022). «El ritual funerario en las necrópolis ibéricas a partir de nuevas aproximaciones metodológicas. Les Esquarterades (Ulldecona, Tarragona)». *Trabajos de Prehistoria* [en línia], vol. 79, núm. 1, p. 141-158. <<https://doi.org/10.3989/tp.2022.12292>>.
- BELARTE, Maria Carme; ROVIRA, Maria Carme (2023). «Die Welt der Toten. Nekropolen und Iberische Bestattungsriten». A: *Iberer. Eine Ausstellung des Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig und des Museu d'Arqueologia de Catalunya 19. November 2023 bis 26. Mai 2024*. Basilea: Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, p. 92-105.
- BELARTE, Maria Carme; SANMARTÍ, Joan (1997). «Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, vol. 18, p. 7-32.
- BELARTE, Maria Carme; SANMARTÍ, Joan (ed.) (2023). *L'assentament ibèric d'Alorda Park, o de les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). Campanyes d'excavació 1992-2001*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga; 10)
- BELARTE, Maria Carme; VALENZUELA-LAMAS, Silvia (2013). «Zooar-

- chaeological evidence for domestic rituals in the Iron Age communities of northeastern Iberia (present-day Catalonia) (6th-2nd century BC)». *Oxford Journal of Archaeology* [en línia], vol. 32, núm. 2, p. 163-186. <<https://doi.org/10.1111/ojoa.12008>>.
- BINFORD, Lewis R. (1971). «Mortuary practices: Their study and their potential». A: BROWN, James Allison (ed.). *Approaches to the social dimensions of mortuary practices*. Washington: Society for American Archaeology. (Memoirs; 25), p. 6-29.
- (1988). *En busca del pasado: Descifrando el registro arqueológico*. Barcelona: Crítica. [1983: *In pursuit of the past: Decoding the archaeological record*. Londres: Thames and Hudson]
- BRAMANTI, Barbara (2013). «The use of DNA analysis in the archaeology of death and burial». A: TARLOW, Sarah; NILSSON STUTZ, Liv (ed.). *The Oxford handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, p. 99-122.
- CHAPA BRUNET, Teresa (1991). «La arqueología de la muerte: planteamientos, problemas y resultados». A: VAQUERIZO, Desiderio (coord.). *Arqueología de la muerte: Metodología y perspectivas actuales. Curso de verano 1990*. Còrdova: Diputació Provincial de Còrdoba. (Seminarios «Fons Mellaria»; 2), p. 13-37.
- (2006). «Arqueología de la muerte. Aspectos metodológicos». *Anales de Arqueología Cordobesa* [en línia], núm. 17, p. 25-46. <<https://www.uco.es/ucopress/ojs/index.php/anarcor/article/view/8179/7655>> [Consulta: 4 març 2024].
- (2008). «Presencia infantil y ritual funerario en el mundo ibérico». A: GUSI, Francesc; MURIEL, Susanna; OLÀRIA, Carme (coord.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis Mater Terra: La muerte en la infancia*. Castelló: Diputació de Castelló. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, p. 619-642.
- CIESIELSKI, Elsa; DUDAY, Henri; GIRARD, Benjamin; ROURE, Réjane; MARTIN, Aurora; AGUSTÍ, Bibiana (2011). «La pratique des têtes coupées et les dépôts d'armes en Gaule méditerranéenne et dans le nord-est de la Péninsule Ibérique». A: ROURE, Réjane; PERNET, Lionel (dir.). *Des rites et des hommes: Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*. París: Errance, p. 113-145.

- CODINA, Ferran; MARTÍN, Aurora; PRADO, Gabriel de (en premsa). *El Puig de Serra (Serra de Daró, Baix Empordà): La necròpolis de la ciutat ibèrica d'Ullastret i els seus precedents d'hàbitat de la primera edat del ferro*. Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Ullastret. (Monografies d'Ullastret; 4)
- CODINA, Ferran; PRADO, Gabriel de (2015). «Les restes cranials del vessant oriental del Puig de Sant Andreu». A: PRADO, Gabriel de; ROVIRA, Maria Carme (ed.). *Els caps tallats d'Ullastret: Violència i ritual al món ibèr*. Ullastret: Ajuntament d'Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 17-20.
- CRESPO, Laura; SUBIRÀ, M. Eulàlia; RUIZ, Jordi (2011). «Twins in Prehistory: The case from Olèrdola (Barcelona, Spain; s. iv ii BC)». *International Journal of Osteoarchaeology*, vol. 21, p. 751-756.
- DIPUTACIÓ DE CASTELLÓ (ed.) (1989). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, vol. 14, núm. monogràfic: *Inhumaciones infantiles en el ámbito del mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.)*. Castelló: Diputació de Castelló. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques.
- DURAN, Montserrat; MESTRE, Imma; PADRÓS, Carles; PRINCIPAL, Jordi (2018). «El Camp de les Lloses, un exemple d'implantació militar al territori d'època romanorepublicana. Tona, Barcelona». *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015* [en línia], p. 11-45. <<http://hdl.handle.net/10687/421782>> [Consulta: 9 maig 2024].
- ERIKSSON, Gunilla (2013). «Stable isotope analysis of humans». A: TARLOW, Sarah; NILSSON STUTZ, Liv (ed.). *The Oxford handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, p. 123-146.
- ESTEVE GÁLVEZ, Francesc (1999). *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre. II. Protohistòria i antiguitat tardana*. Amposta: Ajuntament d'Amposta: Museu del Montsià.
- GARCÍA-GARCÍA, Ekine; PRADO, Gabriel de; PRINCIPAL, Jordi (2016). *Working with buried remains at Ullastret (Catalonia): Proceedings of the 1st MAC International Workshop of Archaeological Geophysics*. Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Ullastret. (Monografies d'Ullastret; 3)
- GARCIA I ROSELLÓ, Joaquim (1993). *Turó dels Dos Pins: Necròpolis ibèrica*. Sabadell: AUSA.

- GINER, Daniel; CREUS, Laia; GIMENO, Elisenda (2017). «El poblat fortificat ibèric de la Celadilla d'Ademús (Racó d'Ademús, València)». *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015* [en línia], p. 47-68. <<http://hdl.handle.net/10687/421781>> [Consulta: 23 abril 2024].
- GUSI, Francesc; MURIEL, Susanna (2008). «Panorama actual de la investigació de las inhumaciones infantiles en la protohistoria del sudoeste mediterráneo europeo». A: GUSI, Francesc; MURIEL, Susanna; OLÀRIA, Carme (coord.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis Mater Terra: La muerte en la infancia*. Castelló: Diputació de Castelló. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, p. 257-329.
- HODDER, Ian (1988). *Interpretación en arqueología: Corrientes actuales*. Barcelona: Crítica. [1986: *Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press]
- LARA, Laura (2015). «La conservació i restauració dels cranis». A: PRADO, Gabriel de; ROVIRA, Maria Carme (ed.). *Els caps tallats d'Ullastret: Violència i ritual al món iber*. Ullastret: Ajuntament d'Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 21-24.
- MALUQUER DE MOTES, Joan (1987). *Catalunya: Baix Ebre*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia i Prehistòria.
- McKINLEY, Jacqueline I. (2013). «Cremation: Excavation, analysis and interpretation of material from cremation-related contexts». A: TARLOW, Sarah; NILSSON Stutz, Liv (ed.). *The Oxford handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, p. 147-171.
- MOLINA, Maria (2021). *Muerte y mortalidad perinatal en las poblaciones del pasado: Cambio morfológico e histológico en el desarrollo temprano del esqueleto humano: cuando la estimación de la edad es igual a cero* [en línia]. Tesi doctoral. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. <<https://repositorio.uam.es/handle/10486/700825?show=full>> [Consulta: 27 març 2024].
- MOLIST, Núria (2008). *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola: De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Olèrdola. (Monografies d'Olèrdola; 2)

- MOLIST, Núria; PRINCIPAL, Jordi (2022). «El crani ibèric d'Olèrdola i una nova torre de la muralla romana». *Arqueoblog: Museu d'Arqueologia de Catalunya* [en línia] (8 març 2022). <<http://blog.mac.cat/el-crani-iberic-dolerdola-i-una-nova-torre-de-la-muralla-romana>> [Consulta: 15 maig 2024].
- MONCUNILL, Noemí; VELAZA, Javier (2020). «Iberian». *Palaeohispanica*, vol. 20, p. 591-629.
- NILSSON STUTZ, Liv; TARLOW, Sarah (2013). «Beautiful things and bones of desire: Emerging issues in the archaeology of death and burial». A: TARLOW, Sarah; NILSSON STUTZ, Liv (ed.). *The Oxford handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, p. 1-14.
- PARKER PEARSON, Mike (1999). *The archaeology of death and burial*. College Station: Texas A&M University Press.
- PIGA, Giampaolo; MALGOSA, Assumpció; ENZO, Stefano (2007). «Estudio de cremaciones españolas y sardas a través del análisis de difracción de rayos X (XRD)». *Revista Española de Antropología Física*, vol. 27, p. 93-102.
- PILO, Lars; REITMAIER, Thomas; FISCHER, Andrea; BARRETT, James H.; NESJE, Atle (2023). «Ötzi, 30 years on: A reappraisal of the depositional and post-depositional history of the find». *The Holocene*, vol. 33, núm. 1, p. 112-125.
- PRADO, Gabriel de; ROVIRA, Maria Carme (2015). «Com eren els ibers? De les evidències arqueològiques a la reconstrucció facial en 3D». A: PRADO, Gabriel de; ROVIRA, Maria Carme (ed.). *Els caps tallats d'Ullastret: Violència i ritual al món iber*. Ullastret: Ajuntament d'Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 37-39.
- RAFEL, Núria (1985). «El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció». *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, núm. 5, p. 13-31.
- RAFEL, Núria; ARMADA, Xosé-Lois (2008). «Sobre la cronologia de la necròpolis del Calvari del Molar i l'horitzó funerari del bronze final - primera edat del ferro a l'Ebre. Noves datacions absolutes». *Cypsela*, vol. 17, p. 149-159.
- RAFEL, Núria; BELARTE, Maria Carme; GRAELLS, Raimon; NOGUERA, Jaume (2012). «Les necròpolis d'incineració a la Catalunya meri-

- dional i el Matarranya (segles IX-VI ANE). Novetats de la recerca». A: ROVIRA HORTALÀ, Maria Carme; LÓPEZ CACHERO, Francisco Javier; MAZIÈRE, Florent (dir.). *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona. (Monografies de Barcelona; 14), p. 25-36.
- RISSECH, Carme (2008). «Estimación de la edad biológica de los restos subadultos». A: GUSI, Francesc; MURIEL, Susanna; OLÀRIA, Carme (coord.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis Mater Terra: La muerte en la infancia*. Castelló: Diputació de Castelló. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, p. 77-92.
- RISSECH, Carme; WITZEL, Carsten; GUARDIA, Marc; LÓPEZ-COSTAS, Olalla; GÖTHERSTRÖM, Anders; KRZEWIŃSKA, Maja; KIRDÖK, Emrah; MENDIELA, Susana; MERINO, Marta; FRANCÈS, Joan (2023). «Skeletal remains of human perinatal individuals from the fortified Iberian Period settlement of Ca n'Oliver (6th century to 50 years BCE)». *Archaeological and Anthropological Sciences* [en línia], vol. 15, article núm. 158. <<https://doi.org/10.1007/s12520-023-01863-9>>.
- ROBERTS, Charlotte (2013). «The bioarchaeology of health and well-being: Its contribution to understanding the past». A: TARLOW, Sarah; NILSSON STUTZ, Liv (ed.). *The Oxford handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, p. 80-98.
- RODRÍGUEZ-CORRAL, Javier; FERRER ALBELDA, Eduardo (2018). «Teoría e interpretación en la arqueología de la muerte». *Spal* [en línia], vol. 27, núm. 2, p. 89-123. <<https://doi.org/10.12795/spal.2018i27.17>>.
- RUÍZ ZAPATERO, Gonzalo (1985). *Los campos de urnas del NE de la península ibérica*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- RUÍZ ZAPATERO, Gonzalo; CHAPA BRUNET, Teresa (1990). «La arqueología de la muerte: perspectivas teórico-metodológicas». A: BURLLO MOZOTA, Francisco (coord.). *Necrópolis celtibéricas: II Simposio sobre los Celtiberos* (Daroca [Saragossa], 28-30 abril 1988). Saragossa: Diputación Provincial de Zaragoza, p. 357-374.
- SALA, Robert; ORTIZ, Helena; SANMARTÍ, Joan; GARCÍA-GARCÍA, Ekine; BELARTE, Maria Carme; NOGUERA, Jaume; MORER, Jordi; BLE, Eduard; Pou, Josep; ASENSIO, David; JORNET, Rafel (2020). «Geophys-

ical survey of the Iberian site (seventh-third centuries BC) of Masies de Sant Miquel (Catalonia, Spain). Interpretative challenges of geophysical data of an Iberian town». *Archaeological Prospection*, vol. 27, núm. 2, p. 181-199.

SANMARTÍ, Joan (1992). «Las necrópolis ibéricas en el área catalana». A: BLÁNQUEZ, Juan; ANTONA, Víctor (ed.). *Congreso de Arqueología Ibérica: «Las necrópolis»* (Madrid, 1991). Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 77-108.

— (1995). «Les necròpolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya». *Citerior*, vol. 1, p. 91-106.

— (2014). «L'estat del coneixement sobre la cultura ibèrica a Catalunya». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* [en línia], núm. 25, p. 227-260. <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000210/00000050.pdf>> [Consulta: 4 març 2024].

SANMARTÍ, Joan; BELARTE, Maria Carme; NOGUERA, Jaume; ASENSIO, David; JORNET, Rafel; MORER, Jordi (2019). «A city-state system in the pre-Roman western Mediterranean: The Iberian cities of eastern Catalonia». A: BELARTE, Maria Carme; NOGUERA, Jaume; SANMARTÍ, Joan; PLANA-MALLART, Rosa (ed.). *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Trama; 7), p. 91-108.

SANMARTÍ, Joan; PLANA, Rosa; MARTÍN, Aurora (2015). «Les estructures socials en els estats ibèrics de la costa de Catalunya». A: BELARTE, Maria Carme; GARCIA, Dominique; SANMARTÍ, Joan (ed.). *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria: Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons: Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Arqueomediterrània; 14), p. 119-136.

SANMARTÍ, Joan; SANTACANA, Joan (2005). *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau.

SUBIRÀ, M. Eulàlia (2015). «Anàlisis bioquímiques en les restes humanes». A: PRADO, Gabriel de; ROVIRA, Maria Carme (ed.). *Els caps tallats d'Ullastret: Violència i ritual al món ibèr*. Ullastret: Ajuntament d'Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 31-35.

- SUBIRÀ, M. Eulàlia; ROVIRA, Maria Carme (2019). «Las “cabezas cortadas” del poblado ibérico del Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona). Datos para una reinterpretación». *Trabajos de Prehistoria*, vol. 76, núm. 2, p. 286-302.
- VICENT, Juan Manuel (1995). «Problemas teóricos de la arqueología de la muerte. Una introducción». A: FÁBREGAS VALCARCE, Ramón; PÉREZ LOSADA, Fermín; FERNÁNDEZ IBÁÑEZ, Carmelo (ed.). *Arqueoloxía da morte na Península Ibérica desde os orixes ata o Medioevo*. Xinzo de Limia: Ayuntamiento de Xinzo de Limia, p. 13-31. También disponible en línea a: <<https://digital.csic.es/handle/10261/24508>> [Consulta: 4 març 2024].
- VIVA, Serena; LONOCE, Norma; VINCENTI, Giorgia; CAMARIERE, Roberto; VALENTINO, Matteo; VASSALLO, Stefano; FABBRI, Pier Francesco (2020). «The mass burials from the western necropolis of the Greek colony of Himera (Sicily) related to the battles of 480 and 409 BCE». *International Journal of Osteoarchaeology* [en línea], vol. 30, núm. 3, p. 307-317. <<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/oa.2858>> [Consulta: 8 abril 2024].
- WATSON, Patty Jo; LEBLANC, Steven A.; REDMAN, Charles L. (1987). *El método científico en arqueología*. 2a edició. Madrid: Alianza Universidad. [1971: *Explanation in archaeology: An explicitly scientific approach*. Nova York: Londres: Columbia University Press]
- XELLA, Paolo (2012-2013). «“Tophet”: An overall interpretation». *Studi Epigrafici e Linguistici*, vol. 29-30, p. 259-281.

**DISCURSOS LLEGITS EN LES FESTES ANUALS
I EN LES SESSIONS INAUGURALS
DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS**

RUBIÓ I LLUCH, Antoni

L'Institut d'Estudis Catalans

Discurs llegit en la I Festa Anual de l'Institut [1914]

ORS I ROVIRA, Eugeni d'

Discurs llegit en la II Festa Anual de l'Institut [1916]

ORS I ROVIRA, Eugeni d'

Elogi dels acadèmics nous. Oració de l'Institut

Discurs llegit en la III Festa Anual de l'Institut [1917]

BOFILL I PICHOT, Josep M.

Contribució a la crònica de la història natural a Catalunya

Discurs llegit en la IV Festa Anual de l'Institut [1918]

NICOLAU D'OLWER, Lluís

L'esperit català de la crònica d'en Ramon Muntaner

Discurs llegit en la IV Festa Anual de l'Institut [1918?]

ORS I ROVIRA, Eugeni d'

Discurs llegit en la IV Festa Anual de l'Institut [1918?]

RUYRA I OMS, Joaquim

L'educació de la inventiva

Discurs llegit en la V Festa Anual de l'Institut [1921]

BOFILL I MATES, Jaume

El nostre verb social

Discurs llegit en la VI Festa Anual de l'Institut [1922]

MARTORELL I TRABAL, Francesc

Alguns aspectes de la vida íntima d'Alfons el Magnànim

Discurs llegit en la VII Festa Anual de l'Institut [1923]

SERRA I HÚNTER, Jaume

Naturalesa i voluntat

Discurs llegit en la VIII Festa Anual de l'Institut [1931]

RIBA I BRACONS, Carles

Els poetes i la llengua comuna

Discurs llegit en la IX Festa Anual de l'Institut [1932]

FONTSERÈ I RIBA, Eduard

D'on venim i on anem en l'estudi de l'atmosfera

Discurs llegit en la X Festa Anual de l'Institut [1933]

LÓPEZ I PICÓ, Josep M.

Filòlegs i poetes

Discurs llegit en l'XI Festa Anual de l'Institut [1934]

CARNER I PUIG-ORIOL, Josep

Universalitat i cultura

Discurs llegit en la XII Festa Anual de l'Institut [1935]

VALLS I TABERNER, Ferran

Jaume Marquilles considerat com a historiador

Discurs llegit en la XIII Festa Anual de l'Institut [1936]

CERVERA I ASTOR, Leandre

Letamendisme i unitat psico-somàtica

Discurs llegit en la XXII Festa Anual de l'Institut [1952]

FONT I QUER, Pius

Història de dos botànics catalans

Discurs llegit en la XXIII Festa Anual de l'Institut [1953]

RAS I OLIVA, Enric

Catalunya i la tecnologia com a fet cultural: adequació de l'ensenyament tecnològic universitari

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1982-1983

CARBONELL I DE BALLESTER, Jordi

El català com a llengua de cultura moderna

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1983-1984

LAPORTE I SALAS, Josep

Població i salut a Catalunya

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1985-1986

BADIA I MARGARIT, Antoni M.

Cohèrència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la 'Crònica' de Jaume I

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1987-1988

GASÒLIBA I BÖHM, Carles A.

Catalunya en la perspectiva de la integració a la CEE el 1992

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1988-1989

PUIG SALELLAS, Josep M.

La situació jurídica de la llengua catalana, avui

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1989-1990

CASASSAS I SIMÓ, Lluís

La ciutat metropolitana i la unitat de Catalunya

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1990-1991

DURAN I GRAU, Eulàlia

Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1991-1992

ALEGRET I SANROMÀ, Salvador

Sobre senyals, sensors i altres aspectes de l'anàlisi química

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1992-1993

MARTÍ I CASTELL, Joan

El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana.

Significació sociolingüística

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1993-1994

BELLÉS I ROS, Xavier

Sobre paradisos perduts i espècies extingides. La crisi de la biodiversitat

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1994-1995

PAGÈS FITA, Jaume

La formació universitària dels tècnics a Catalunya

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1995-1996

MORAN I OGERINJAUREGUI, Josep

Consideracions sobre l'onomàstica

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1996-1997

ESTRUCH I GIBERT, Joan

La sociologia com a perspectiva

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1997-1998

MAYER I OLIVÉ, Marc

L'art de la falsificació. 'Falsae inscriptiones' a l'epigrafia romana de Catalunya

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1998-1999

GARCIA I SEVILLA, Lluís

Conformitat social i identitat lingüística

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1999-2000

BARCELÓ I CULLERÉS, Damià

Contaminació orgànica i efectes estrogènics en les aigües residuals

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2000-2001

CABRÉ I FABRÉ, Jaume

Llegia però no movia els llavis (notes sobre la lectura literària)

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2001-2002

GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric

Sobre prenom i cognoms. L'antroponímia medieval, eina d'anàlisi històrica

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2002-2003

PERETÓ I MAGRANER, Juli

Què és la vida i com podem fabricar-la

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2003-2004

MIRA, Joan F.

Nosaltres i els italians

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2004-2005

ROCA I FABREGAT, Pere

Antoni Gaudí i el disseny estructural. La síntesi de la geometria i de la resistència

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2005-2006

MASSAGUÉ I SOLÉ, Joan

Oncologia a principis del segle XXI = Oncology at the turn of the 21st century

Conferència inaugural del Centenari de l'Institut d'Estudis Catalans [2006]

CUENCA ORDINYANA, Maria Josep

La pragmàtica en la gramàtica

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2007-2008

PANAREDA CLOPÉS, Josep M.

L'evolució del paisatge mediterrani de ribera

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2008-2009

MAS I VIVES, Joan

Evocació de Josep Lluís Pons i Gallarza i Joan Alcover

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2009-2010

JOFRE I TORROELLA, Joan

Malalties infeccioses transmeses per l'aigua: passat, present i futur

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2010-2011

CASALS I GELPÍ, Alicia

Neurorobòtica, el repte de la robòtica assistencial

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2011-2012

NADAL I FARRERAS, Josep M.

«I si escric 'llengua', veus?, / el dolor em trenca l'ànima.» Per què vivim les llengües amb tanta passió?

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2012-2013

CASASSAS I YMBERT, Jordi

1914. Centenari de la Mancomunitat de Catalunya i la significació del bicentenari de 1714 en la seva perspectiva històrica

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2013-2014

EGEA I FERNÀNDEZ, Joan

L'ordenació conjunta de la successió hereditària en el Codi civil de Catalunya

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2014-2015

CASANOVA I ROCA, Jordi

Animals, tanmateix

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2015-2016

ROCA ROSELL, Antoni

Un curs matemàtic a la Menorca de la Il·lustració, en la commemoració de Pasqual Calbó i Caldés (1752-1817)

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2016-2017

QUETGLAS, Pere J.

La literatura furtiva

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2017-2018

CABRÉ I PLA, Anna

El sistema català de reproducció: demografia i identitat

Discurs pronunciat en la sessió inaugural del curs 2018-2019

VALLÈS, Eduard

Picasso i la cultura catalana: notes artístiques, humanes i literàries

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2019-2020

MARRASÉ PEÑA, Cèlia

L'oceà tempera, produeix i recicla

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2020-2021

VENTOSA I RULL, Nora

Innovar o morir

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2021-2022

MASSANELL I MESSALLES, Mar

«A vegades se mos apegue paraules que les sints a les notícies.»

La recerca lingüística com a acte d'amor

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2022-2023

GRAU CREUS, Mireia

*Del federalisme i la descentralització, dels reptes
per conceptualitzar-los i de la llunyana relació amb Plutó*

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2023-2024

BELARTE FRANCO, Maria Carme

*Tombs, necròpolis i rituals funeraris: l'estudi de la mort
en l'arqueologia ibèrica a Catalunya*

Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2024-2025

